

VALLPARADÍS: LA LLARGA I ENCARA INACABADA TRANSFORMACIÓ D'UN TORRENT

Enric Sanllehí i Bitrià

Introducció

El parc de Vallparadís s'ha convertit actualment en un dels símbols de Terrassa, en un dels seus signes d'identitat més clars i contundents, en una de les imatges més clàssiques de la nostra ciutat. Aquesta consideració com a símbol i signe d'identitat té l'origen en la transformació que ha sofert l'espai ocupat pel torrent de Vallparadís els darrers anys del segle XX, en què ha passat de ser un torrent a ser un parc. Tanmateix, abans d'aquesta radical i recent transformació, el torrent de Vallparadís ja havia estat objecte de l'atenció tant de l'administració municipal, responsable del planejament urbanístic de la nostra ciutat, com d'aquells ciutadans sensibles a la bellesa d'un retall verd de natura enmig d'una ciutat aleshores industrial, grisa i bruta. El torrent de Vallparadís ha estat durant tot el segle XX un problema pendent de resoldre, protagonista de diversos debats i que, si bé ara s'ha resolt sobre el paper, encara cal resoldre completament sobre el terreny.

El present article té la intenció de relatar breument la gènesi d'aquesta transformació, d'aquesta absorció i integració dins la ciutat d'un espai que durant el segle XIX era una frontera; al principi del XX, un obstacle per al creixement de la ciutat, i més tard un espai clarament abandonat a la seva sort, tot i l'existència d'algunes propostes interessants que ens ocuparem de descriure més endavant. Però també vol anar més enllà d'una simple descripció i pretén fer algunes reflexions respecte d'aquest procés de transformació i l'impacte que ha tingut, té i ha de tenir sobre el conjunt de la nostra ciutat. La perspectiva adoptada es concentra en quin és el paper que han exercit i han d'exercir aquests espais dins la ciutat i com aquest paper condiciona decisivament la seva fesomia.

És a dir, l'actual parc de Vallparadís és com és perquè respon a una funció concreta, a una concepció determinada de l'espai públic i no a una altra. Dins el sistema de parcs urbans de la ciutat, Vallparadís, per la seva situació i per l'entorn patrimonial que conté, és un cas singular i clarament molt diferent dels altres parcs urbans de Terrassa. La funció del parc de Vallparadís s'assembla més a la d'un gran equipament públic que a la d'un simple jardí o espai d'esbarjo, encara que això també ho és. En definitiva, el parc de Vallparadís s'ha pensat com un espai on «cal que hi passin coses» i la seva fesomia respon en gran part a aquesta concepció i no pas a una altra. Aquesta circumstància ha comportat haver de pagar un preu, haver de renunciar a algunes característiques que l'havien fet atractiu per a molts terrassencs.

A més, cal tenir en compte dos aspectes determinants per a la nostra anàlisi. Per una banda, cal tenir present que el parc de Vallparadís és un espai en contínua

transformació, un espai que s'adapta als requeriments dels seus *usuaris/consumidors* en la mesura que és possible fer-ho. Per l'altra, és important tenir en compte que és un espai inacabat i contradictori en la mesura que el projecte inicial resta, a hores d'ara, inacabat i una gran part del parc és encara un torrent, amb totes les implicacions que això significa. En resum, tenim reunits en un mateix espai el passat (part inacabada, el torrent) i el present (l'actual parc).

1. El torrent de Vallparadís i els primers intents per transformar-lo en un parc

La plana vallesana s'emmarca entre els contraforts de les serralades Litoral i Prelitoral, damunt d'un conjunt de sediments miocènics i quaternaris, fet que té com a resultat un paisatge d'un relleu suau. Aquesta plana es troba solcada de nord a sud per tots aquells torrents que neixen als peus d'aquesta serralada i són tributaris del Besòs o del Llobregat, segons l'orientació dominant que prenen els sediments de la plana. El règim torrencial a què estan sotmesos aquests torrents i rieres determina el fet que la major part de l'any restin sense aigua o amb un cabal mínim i, en canvi, hagin estat capaços d'excavar profundament les terrasses al·luvials quaternàries en les quals s'encaixen. Així, aquests torrents poden assolir alçades de fins a 20 o 30 metres i llits que superen de llarg el centenar de metres d'amplada.

Aquesta peculiar geologia comporta que la vegetació potencial dels torrents es caracteritzi per una més gran humitat (inversió tèrmica, proximitat al nivell freàtic) respecte d'una plana dominada, en estat climàtic, pels boscos mediterranis d'alzines i roures. Així, la seva vegetació es correspon amb el bosc de ribera de terra baixa, en què els arbres dominants serien àlbers, pollancre, oms, freixes i salzes, acompanyats d'una vegetació arbustiva formada pel saüc, el sanguinyol i plantes enfiladisses com l'heura o l'esbarzer.

El paisatge tradicionalment característic del Vallès, el lloat pels poetes, té un element essencial en els torrents, veritables refugis de frescor (és on s'hi localitzen les fonts, tradicionals espais d'esbarjo) i corredors biològics (autèntiques vies verdes) entre la plana i les serralades que l'envolten.

Dins el terme de Terrassa encara s'hi conserven torrents i rieres amb un aspecte molt similar al que devia tenir l'antic torrent de Vallparadís. El torrent de la Grípia, la riera de Gaià o el torrent de la Betzuca podrien ser els equivalents de Vallparadís que tenim més propers i que han conservat el seu caràcter *natural* gràcies a la seva llunyania respecte de nuclis urbanitzats, encara que el torrent de la Grípia es configura com la *nova frontera* a l'est de la ciutat i rep, per la seva proximitat al nucli urbà, la pressió més intensa.

Aquestes característiques físiques feien del torrent de Vallparadís un espai idoni per al desenvolupament d'activitats agrícoles, ramaderes i àdhuc preindustrials (molins), decisives per a l'antic poblament dels seus vessants, particularment del

nucli antic de Sant Pere, però també més enllà, en forma de poblament dispers. Un espai, doncs, amb una funció clarament econòmica, ben lluny de la que li atorguem avui dia. Però no és la intenció d'aquest article remuntar-nos als primers pobladors del torrent o a l'aparició del topònim *Vallis Paradisi* l'any 1346 i explicar-ne la història fins al final del segle XIX, ja que d'altres autors més qualificats ho han fet a bastament. El que sí que volem remarcar és que durant aquest llarg període el caràcter agrícola de l'espai era el predominant, en sintonia amb una economia i una societat agràries. En aquest marc, Vallparadís esdevé un recurs important econòmicament i els seus productes *vessen* cap a l'entorn immediat.

Però al segle XIX, en consonància amb els importants canvis que la veïna Terrassa experimentarà com a producte de la industrialització, es comencen a percebre les primeres modificacions del caràcter i la fesomia del torrent de Vallparadís. No deixarà de ser un torrent, ni d'estar explotat agrícolament de manera molt intensa, però, progressivament, entrarà a formar part d'una dinàmica diferent.

Aquests canvis, tot i que encara no tindran una repercussió directa sobre el paisatge de Vallparadís, s'inicien a la dècada dels trenta, quan la Quadra de Vallparadís queda agregada a Terrassa, amb les cinc masies que posseïa: el castell cartoixa, la caseta d'en Pi, can Palet, el mas de la Castlania i can Figueres. Amb aquesta agregació, el torrent perd una part del seu caràcter tradicional de frontera de llevant de la vila de Terrassa.

La primera alteració *moderna* que patirà la fesomia del torrent i que va tenir unes conseqüències profundament importants, perquè avui dia encara les podem apreciar, va ser l'any 1856. L'arribada del ferrocarril va ser el primer canvi *modern* en la fesomia del parc i completament determinant, ja que va escaparçar pel nord els dos braços del parc: un de semireomplert i en situació encara avui dia d'abandonament (al nord

Imatge de la desapareguda capella de Sant Jaume de Vallparadís. Finals del segle XIX. Autor desconegut. Arxiu Tobella.

del carrer de Mossèn Pursals) i l'altre de completament desaparegut (l'actual pla de la Font de l'Apotecari).

Però, com mostra el primer planejament urbanístic de la ja ciutat de Terrassa, fet l'any 1878 per Miquel Curet, el torrent de Vallparadís és encara una frontera natural per a l'expansió de la ciutat. Precisament, l'article 4t del concurs a què han de sotmetre's els concursants al programa d'eixample de la ciutat diu, ben explícitament:

«[...] comprenderá la población existente y más zona de ensanche por el Este hasta el Torrente de Vallparadís, por el Norte hasta la vía férrea y por el Oeste y Sur hasta un kilómetro, a contar desde la Plaza Mayor.»¹

Cal recordar també que la frontera física que representava Vallparadís era alhora el límit municipal respecte del terme de Sant Pere, aleshores un municipi independent i que constrenyia el creixement de Terrassa.

Serà a partir del 1904, amb l'agregació de Sant Pere, quan el torrent de Vallparadís deixa de considerar-se com una frontera i passa a ser vist com un obstacle per al creixement urbanístic de la ciutat. A diferència de la riera del Palau, Vallparadís presentava unes característiques morfològiques més contundents i que requerien d'una intervenció fora de l'abast de les possibilitats del consistori de l'època. Un primer pas per a la superació clara d'aquest *obstacle* ja s'havia fet abans, l'any 1895, amb l'adjudicació de les obres del pont del Passeig.

Malgrat això, un exemple de la consideració d'obstacle que va prendre el torrent en la consciència de molts terrassencs el trobem en l'expedient que va incoar l'Ajuntament l'any 1918 arrel de la proposta de tres regidors que van proposar de substituir el pont de Sant Pere per un terraplè, amb la finalitat de facilitar les comunicacions entre les barriades que s'aixecaven a ambdós costats del torrent.²

A l'expedient hi consten tres al·legacions presentades respectivament pel Centre Excursionista de Terrassa (que aleshores presidia Domènec Palet i Barba), per Josep Soler i Palet i per la Junta de Museus. Els motius al·legats en contra de l'esmentat reompliment conjuguen en tots tres casos el valor històric del conjunt (el mateix pont i el conjunt de les esglésies de Sant Pere), el valor estètic del torrent i una consideració prou important, el valor *higiènic* d'un espai verd situat dins del que ja era el nucli urbà de Terrassa.

Aquestes consideracions higienistes s'emmarquen en el que seria un corrent del pensament urbanístic comú a l'època i que tenia a veure amb les lamentables condicions de vida de la majoria dels obrers ocupats a les incipients indústries. Des de mitjan segle XIX els metges vuitcentistes entenen les noves ciutats industrials com uns focus d'insalubritat i de nombroses epidèmies que cal contrarestar amb espais lliures, pulmons verds que permetin *respirar* a la ciutat, amb una idea plenament organicista d'aquesta. La concepció arquitectònica i urbanística del noucentisme vigent recull aquesta tradició i advoca per la dignificació estètica i

higiènica dels habitatges, alhora que incorpora la idea de ciutat jardí. Així, a les al·legacions, s'esmenta explícitament que el torrent de Vallparadís pogués esdevenir un *park* (així, en anglès, ja que dels països anglosaxons provenia aquesta idea d'espai verd urbà), de manera que compensés la manca d'espais lliures i les condicions de vida cada dia pitjors dels habitatges. Un espai verd que havia de permetre «purificar l'aire viciat dels grans nuclis de població», com s'esmenta en una de les al·legacions. Recordem que ens trobem en un moment clau pel que fa a la història de la jardineria a Catalunya: l'any 1915 s'inicien els treballs de disseny dels jardins de Montjuïc, portats a terme per Jean Claude N. Forestier amb l'ajuda de Nicolau Rubió i Tudurí (parc Laribal i més tard la font del Gat, el passeig de Santa Madrona, etc.). El cas de Vallparadís seria semblant al de Montjuïc, en sorgir el parc arrel del creixement galopant de la ciutat que ha d'integrar els espais feréstecs que l'envolten.

Finalment els regidors desestimaren la possibilitat del reompliment, alhora que van proposar que el trànsit amb Sant Pere s'organitzés al voltant del passeig del 22 de Juliol i que s'urbanitzés el carrer del Castell fins al carrer de la Rectoria, per a enllaçar millor el passeig del Comte d'Ègara i el carrer Major de Sant Pere, cosa que no es va arribar a fer mai.

La idea del torrent de Vallparadís manifestada en les dites al·legacions, amb les seves consideracions higienistes i que apostava per un veritable espai verd, devia tenir el seu precedent uns pocs anys abans: l'any 1915 el Gremi d'Artistes fa una reunió on s'esmenten les possibilitats d'un futur Vall Paradís Park, que queda dibuixat al projecte d'ordenació urbanística que va idear l'aleshores arquitecte municipal Josep M. Coll i Bacardit. El projecte considerava un extens traçat ordenat al voltant d'un sinuós passeig central i comunicat amb la trama urbana mitjançant nombroses rampes laterals (un disseny que veurem repetit quan parlem de l'actual Vallparadís).

Dins un context de fort creixement econòmic i urbanístic, la decidida aposta d'alguns arquitectes de l'època per Vallparadís es materialitzà en algunes construccions particulars de caire modernista: la casa Baumann (1916), erigida per Coll i Bacardit; la torre Soterias, per l'arquitecte Salvador Soterias i Taberner (on avui s'alça el Centre de Documentació i Museu Tèxtil) o els ondulants murs de la finca Salvans (1909), de l'arquitecte Lluís Muncunill i Parellada.

Si bé el projecte ideat en aquella època no es portà a terme, quedà fixat el referent per a tots aquells qui en el futur s'imaginaran un veritable parc on, fins al final del segle XX, no hi haurà res més que un torrent. Sense anar més lluny, l'ambiciós i mai no aprovat primer Pla Viñals de Reforma de Terrassa (1919) considerava un extens parc a Vallparadís, recollint les idees de Coll i Bacardit. Aquest planejament incorporava, a més, tres ciutats jardí situades als extrems nord-oest, sud-oest i sud-est de la ciutat.

2. Un parc bucòlic, però només sobre el paper...

El segon Pla Viñals (1933), molt més modest i que va estar vigent a la pràctica fins l'any 1965, mantenia la idea d'un parc en què l'entorn natural emmarcava i aïllava el conjunt d'edificis històrics, un parc estructurat al voltant d'una avinguda central i on s'hi situarien un camp d'esports escolar i una piscina. Malgrat això, l'extensió del parc es veié molt reduïda, ja que respecte de l'anterior del 1919 se li amputen els dos braços del nord, per damunt de la via de la RENFE, i se situa el límit sud a la carretera de Montcada. Així i tot, el projecte semblava prou engrescador:

«[...] Es cossa, seguidament, en el Pla Viñals una ampla i extensa plaça de vegetació a l'entorn de la qual tenen seient i noble perspectiva els més preuats monuments històrics de Terrassa, com les esglésies visigòtiques-romàniques. I, a més, unes grans masses d'arbredes i bosc en les afores en punts de grandiosos horitzons. Cal felicitar-nos-en, tota vegada que aquest maridatge de la naturalesa amb les obres d'art ha motivat, i pot exultar encara més, la densa vida espiritual de la Terrassa de tots els temps, segellant d'immortalitat l'aspecte purament fàbril que alguns ignarts li adjudiquen. Les clotades del Torrent de Santa Maria no serveixen per a solars de la construcció d'habitacions, i, en canvi, convenientment aprofitades les sinuositats del terreny, amb un mínim d'edificis i un màxim de vegetació i realzades per ingénues solucions de camins i escales i pèrgoles i templets resultant d'un encant encisador.»³

Una mostra d'aquesta voluntat de millora del torrent la trobem l'any 1936, en què s'acorda procedir a la urbanització i el sanejament del Sot del Pi i del carrer del Castell, alhora que es col·loca la primera pedra del que havia de ser el Grup Escolar Roca i Roca, a l'extrem del Passeig. Com tants d'altres projectes, el desfermament dels conflictes socials de l'època en va interrompre el desenvolupament.⁴

«Projecte d'adaptació de les escoles Roca i Roca al parc de Vallparadís», 16 de juny del 1936. (AHCT, Fons Urbanisme, Projectes no realitzats, exp. 294/36).

Passada la Guerra Civil espanyola, es produeix una fita important dins la història de Vallparadís, quan l'any 1942 se sol·licita dins el projecte de restauració per al castell cartoixa la declaració de monument historicoartístic nacional des de la direcció del Servicio de Conservación de Monumentos, de la Diputació. D'aquesta sol·licitud cal destacar l'aspecte urbanístic, que també inclou:

«La restauración del castillo será fructífera para Tarrasa. Un valioso conjunto arqueológico-urbanístico, hoy invertebrado, sin conexión, podrá obtenerse: lo constituirán las iglesias visigótico-románicas, denominadas de San Pedro [...], el castillo y los terrenos del torrente, entre aquéllas y éste comprendidos.

»Restauradas ya las iglesias, restaurado el Castillo, bastará urbanizar el espacio libre situado entre unas y otro, estableciendo un camino, una vía que los enlace. Así serán puestos en valor y ordenados, los monumentos, las masas de vegetación, cultivo y arbolado, el campo verde, con caminos de acceso alrededor del castillo.»⁵

Tot i aquestes consideracions, el Pla General d'Ordenació Urbana del 1951 proposat per la Comisión Superior de Ordenación Provincial de Barcelona troba en Vallparadís una magnífica solució als problemes de circulació, que començaven a posar en evidència el descontrolat creixement de la ciutat. És aleshores quan es pensa en el torrent com una *vía parque*, com un dels més importants eixos viaris nord-sud de la ciutat:

«En primer lugar, el Torrente de Vallparadís se ofrece como fuente de posibilidades; lo que hoy es un obstáculo que ha dificultado el crecimiento de la ciudad hacia levante, podría ser un tema de brillante solución urbanística. [...]

»Cómo señalábamos en otro lugar, le falta a Terrasa un eje norte-sur claro, que permita un acceso brillante desde Barcelona y desde Matadepera, los dos puntos que establecen con Tarrasa un mayor número de circulaciones por carretera, y permita asimismo la travesía de la ciudad en el sentido norte-sur, huyendo del sistema actual de calles estrechas y tortuosas.

»Ello ha hecho pensar en que el torrente de Vallparadís ofrecía la posibilidad de crear sobre el mismo una vía-parque al estilo de estas modernas arterias, frecuentes en los países más avanzados y especialmente en Norteamérica. Será, si se quiere, un modesto plagio de vía-parque, un poco a la escala de Tarrasa, pero no por sus limitadas dimensiones dejará de lograr la grandeza de paisaje y dejará de constituir una nota de modernismo y vanguardia que habrá de llenar de orgullo a los tarrasenses del mañana y será timbre de gloria para los rectores de la vida municipal que emprendan su ejecución.»

Tanmateix, la planificació d'aquest nou eix no implica la destrucció del torrent, ans al contrari:

«A ambos lados de la calzada, resuelta en doble pista, se organizarían zonas arboladas y jardines, completándose la comunicación de la vía-parque con las zonas

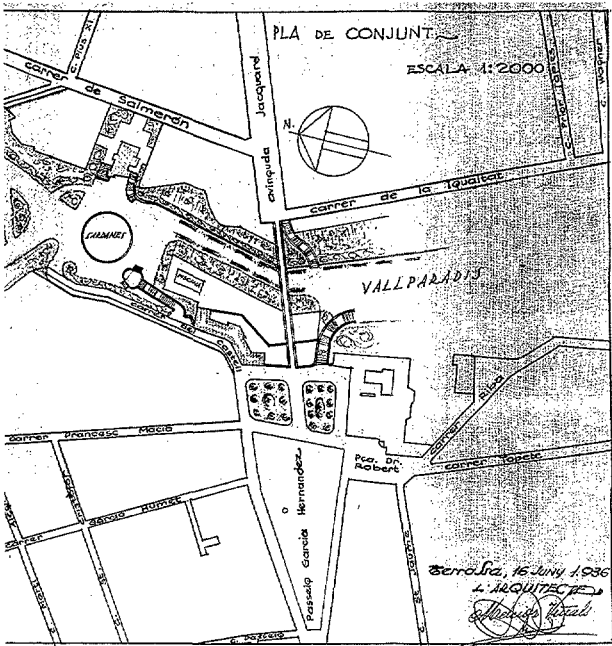
urbanas contiguas, mediante pistas en rampa para vehículos y escalinatas para peatones. Se cuidaría de incorporar totalmente al paisaje monumental de la nueva avenida, el grupo de iglesias prerrománicas, el castillo de Egara y el hospital, poniendo con ello en valor estos edificios de tan señalado interés artístico e histórico.»⁶

Tanmateix, aquests arguments no van convèncer la majoria de ciutadans de Terrassa, que temien la completa destrucció del torrent de Vallparadís sacrificat en ares del *desarrollismo* característic del moment. Durant el període d'exposició pública del nou Pla d'ordenació proposat, tant la Junta Municipal de Museus com el Patronato Pro-Castillo Cartuja de Vallparadís presenten al·legacions en contra de l'avinguda projectada. Ambdues recorden que l'any 1950 l'espai del torrent de Vallparadís entre les esglésies de Sant Pere i el castell cartoixa va ser declarat Zona de Interés Artístico Nacional i les autoritats no troben adient la construcció de l'esmentada avinguda. També l'entitat Amics de les Arts hi presenta al·legacions, tot argumentant:

«Nos parece interesante la urbanización proyectada para el torrente de Vallparadís, aunque creemos que una revisión sincera de sus posibilidades podrá ahorrar, sin sensible perjuicio del plan, la prevista destrucción de sectores ya edificados y el posible perjuicio de su natural belleza paisajística.»⁷

Les ambicioses propostes d'aquest planejament per al conjunt de la ciutat (més encertat en d'altres qüestions) no van ser acceptades per l'Ajuntament i va continuar vigent l'obsolet planejament de l'any 1933, en un moment de fort creixement demogràfic i d'expansió urbanística.

Imatge núm. 3: Aspecte de la *vía parque* de Vallparadís projectada per Manuel Baldrich i Tibau l'any 1951.

Les actuacions i els projectes (alguns no realitzats) sobre el tram central de Vallparadís es van succeir durant aquests anys: l'any 1956 s'acaben les obres de restauració del castell cartoixa, els anys 1957 i 1959 es realitzen diversos treballs de jardineria,⁸ l'any 1960 s'aprova l'ampliació del pont del Passeig, amb la pretensió que sigui un «solemne paseo sobre el torrente»,⁹ i l'any 1960 es projecta una zona d'equipaments amb diversos serveis (parc infantil, casal cultural, zona esportiva, etc.) que no s'arribarà a construir mai.¹⁰

Malgrat aquests projectes i les contínues recomanacions de millores, el procés de degradació i abandonament del torrent continua imparable la dècada dels seixanta i els setanta: enderrocament de la torre Soteras, degradació de la casa Baumann, abocaments incontrolats de runes i aigües residuals, manteniment escàs dels enjardinaments, brutícia... *En aquests moments, la funció del parc és completament passiva: rebre totes les externalitats negatives descrites, producte de l'intens creixement demogràfic i industrial i de la poca atenció dedicada per l'Ajuntament. Aquest procés de degradació reactiva el debat sobre com s'ha de dissenyar el parc de Vallparadís, i encara es manté vigent la idea d'efectuar-hi l'avinguda parc projectada per Baldrich i Tibau l'any 1951.*

3. Un pas més enllà: l'aprovació del Pla Especial d'Ordenació del Parc de Vallparadís del 1972

L'aprovació del nou Pla General d'Ordenació l'any 1965, així com de la seva revisió el 1970, en què es fa èmfasi en les zones verdes, no va fer variar excessivament la situació de degradació que patia, tot i mantenir-se la qualificació urbanística dels terrenys que ocupava el torrent. L'any 1972 es fa un pas més enllà i es procedeix a delimitar i ordenar el que haurà de ser el futur parc de Vallparadís¹¹ (270.000 m²), per tal de preservar-lo millor de l'especulació.

La filosofia del Pla respon, segons els seus autors, a les tres funcions que entenen que ha d'acomplir: en primer lloc, ser una zona de repòs i esbarjo; en segon lloc, una zona de pas i de circulació de vianants, i en tercer lloc un espai on instal·lar-hi equipaments, tant a escala del sector com a escala de ciutat. Fonamentalment el que es pretén és obrir el parc a la ciutat, a un ús ciutadà, i es recomana estudiar amb deteniment quin tipus d'equipament pot fer de reclam per a atreure els ciutadans, ja que creuen que els ja presents (Museu Tèxtil, conjunt de les Esglésies i castell cartoixa) no tenen prou força.

Tot i ser un planejament molt obert i poc restrictiu, sí que aposta clarament per un model de parc que foragita certes idees que fins aleshores havien girat tradicionalment a l'entorn del torrent. Quant a la xarxa viària, es desestima la possibilitat de construir-hi cap via ràpida nord-sud pel fons del torrent, així com la substitució del pont de Sant Pere per un altre de més amplada. Quant a la zonificació, s'aposta per excloure'n

els usos industrials, ja que acostumen a ser de poca qualitat arquitectònica, i es proposa l'adquisició de les finques Salvans, Baumann i Noguera. Finalment, també s'estableixen limitacions d'alçada i volumètriques dels edificis adjacents, per tal d'impedir l'ofec del parc.

Les bones intencions respecte de Vallparadís considerades al planejament descrit no van convèncer una ciutadania que ja feia molts anys que veia com el planejament sobre el paper xocava amb una realitat molt més dinàmica i fora del control municipal. No cal que recordem que aquests van ser anys d'expansió urbanística descontrolada i en què s'efectuaren diversos atemptats contra el patrimoni arquitectònic local (enderrocaments de la Creu Gran, de la casa Vinyals, del Grup Escolar Torrella i del Centre Mèdic, projecte d'eixamplament del carrer de la Font Vella, etc.).

Davant d'aquesta ordenació del torrent es reobre el debat ciutadà i resorgeixen idees com el possible reompliment de part del torrent. És aleshores quan l'incipient moviment ecologista terrassenc expressa les seves queixes i concreta les seves propostes respecte del futur parc. Concretament, la Comissió d'Urbanisme d'Òmnium Cultural féu públic l'any 1976 un informe sobre el parc de Vallparadís i el Servei d'Informació per a la Protecció del Medi Ambient (SIPMA), un estudi sobre el parc, aquell mateix any.

Pararem atenció a l'estudi del SIPMA, ja que per primer cop s'analitza el torrent de Vallparadís des d'una nova perspectiva i es fan propostes sobre la seva funcionalitat que superen la consideració del parc com una zona verda més. En aquest estudi els arguments emprats per a demanar la protecció de Vallparadís van més enllà dels que hem descrit fins ara, basats, els uns, en consideracions higienistes, els altres, en consideracions esteticistes i/o evocacions bucòliques. En aquest estudi, Vallparadís ja no queda descrit només com un escenari, un decorat verd que emmarca monuments que són l'orgull dels terrassencs; el torrent de Vallparadís té valor per si mateix, per com funciona ecològicament parlant i per això fuig de la idea d'entendre el parc com un simple espai enjardinat:

«En uns moments en que l'importància dels estudis sobre l'impacte de l'home en el medi natural és reconeguda per tothom Vallparadís és una oportunitat magnífica per comprendre millor aquestes relacions entre els sistemes naturals i els sistemes humans.

«Ordenar Vallparadís en zona verda o en el pitjor dels casos en zona grisa representa, entre altres coses, perdre tot un potencial d'informació ecològica fins ara ignorada i que pot ésser de gran utilitat pedagògica.»

Ahora, l'estudi analitza la comunitat humana que continua vivint de Vallparadís i el positiu paper com a productors que poden tenir:

«Tenir una zona interior de conreus no és quelcom fàcil de trobar en les megalòpolis actuals i tan sols l'hereu embriac estaria disposat a malbaratar els beneficis que representa.

«Vallparadís és en conjunt una mena de reducte o fins i tot de relíquia d'aquelles cultures que la civilització industrial es menja irreversiblement, la cultura de les coses naturals, de la terra, que es va perdent impotent dintre de l'univers tecnològic i consumista.»¹²

L'estudi finalitza amb unes propostes d'ordenació i gestió que pretenen compatibilitzar els usos d'esbarjo i lleure, el manteniment de les comunitats naturals (element biòtic) i el de la comunitat humana (element antròpic) que l'explota i transforma tradicionalment. Per això estableix tres zones: la primera arribaria fins al pont del Passeig i seria la dedicada a zona d'esbarjo, amb els serveis necessaris i un espai per a celebracions massives; la segona arribaria fins al pont del Cementiri Vell i tindria l'accés més limitat, ja que seria la més ben conservada; la tercera arribaria fins a Can Jofresa i mantindria els usos tradicionals, per bé que millorant l'abastiment d'aigua i eliminant les aigües residuals superficials.

La proposta descrita va més enllà de considerar el parc com una simple zona verda destinada al lleure i entén la complexitat de l'espai físic i humà que representa el torrent. Alhora, és una proposta bastant realista respecte de les possibilitats econòmiques del consistori i defuig els grans i cars enjardinaments projectats fins aleshores i mai construïts. A més, va més enllà del tradicional entorn del castell i les esglésies de Sant Pere i considera tot el traçat del torrent.

Les repercussions immediates d'aquesta i d'altres propostes en el mateix sentit seran nul·les, tot i que serviran per a inaugurar, al nostre entendre, una nova visió sobre el parc. Per uns anys encara, el parc continuarà existint només sobre el paper, amb escadusseres actuacions (arranjament d'algunes fonts, per exemple) concentrades a l'entorn del tram central i més popular del torrent.

Ja a la dècada dels vuitanta, el primer planejament urbanístic de la democràcia, el Pla General d'Ordenació Urbana de l'any 1983, defineix Vallparadís com un element clau en el sistema de parcs proposat:

«En la definició del Sistema de parcs, cal fer una referència, primerament, al paper que hi juga el Parc de Vallparadís, ja que la reconversió de l'actual torrent en Parc Urbà es converteix en la possibilitat més clara de constituir un sistema estructurat a nivell de la ciutat, que superi l'esquema fonamentar únicament en la localització d'actuacions puntuals, sense gaires relacions que possibilitin un sistema vertebrador, amb la capacitat potencial del Torrent.»¹³

4. L'actual parc de Vallparadís

Finalment, amb l'adjudicació l'any 1985 del projecte de redacció del Pla Especial de Vallparadís a l'equip encapçalat pel prestigiós arquitecte Manuel Ribas i Piera s'inicia un llarg procés que haurà de canviar definitivament la fesomia del parc, per bé que alguna de les seves parts resta encara intocada.

El projecte d'avanç¹⁴ del Pla presentat per l'esmentat equip es va fonamentar en una diagnosi prèvia basada en un estudi ecològic, una anàlisi de l'evolució històrica del torrent i una enquesta domiciliària. A grans trets, els elements de disseny configuradors de l'ordenació del parc es van basar en els criteris generals següents: potenciació d'un recorregut nord-sud com a eix vertebrador del parc; potenciació de focus d'atracció als diferents sectors (al nord, el conjunt monumental; al centre, creació d'un gran llac artificial, i al sud, la creació d'un gran jardí); alternància de tractaments paisatgístics; definició dels límits i accessibilitat per al trànsit rodat fins a aparcaments dins el parc, i, finalment, la canalització de les aigües brutes.

Aquests criteris responien a uns objectius generals, entre els quals destaquen: la concepció del torrent com un parc al servei del lleure i de la cultura, vertebrador formal i simbòlic de tota la ciutat; la proposta que sigui un recinte tancat; la importància d'una bona accessibilitat; les propostes d'un passeig per a vianants i d'una via-parc rodada i, per últim, la possibilitat que s'instal·lin al parc diversos equipaments encara per definir.

Dels resultats de l'enquesta es deduïa un alt grau d'acceptació de la idea del parc, alhora que el desig que aquest es basés en jardins i boscos fàcilment utilitzables pels ciutadans. En l'aspecte negatiu cal remarcar el desconeixement sobre els trams mitjà i inferior del torrent i destacar el rebuig expressat a la circulació de vehicles pel parc, per a mantenir-lo en estat *natural*.

Respecte de l'estudi ecològic, en aquest altre es posaven damunt la taula unes problemàtiques que calien ser considerades per al planejament: la fàcil erosió del sòl, l'existència de diversos abocadors, la grafiosi dels oms, així com la conservació dels recursos naturals del torrent, la regeneració acurada dels talussos per evitar-ne l'erosió, la conservació de la diversitat i els diferents hàbitats vegetals i la previsió d'impactes importants, conseqüència de la construcció del nou col·lector d'aigües residuals.

Per a acabar d'entendre davant quin tipus de projecte ens trobem i quina és la clara aposta que es fa des de l'equip de govern és interessant analitzar mínimament com es resolen les al·legacions presentades durant el període d'exposició pública de l'avanç del Pla. A tall d'exemple, podem citar que en una de les al·legacions més genèriques es demana que es mantinguin les característiques naturals del parc amb un mínim d'intervencions, proposta rebutjada, ja que es considera que:

«[...] aquesta és una proposta excessivament simplificadora de la realitat i de les possibilitats d'utilització de l'àmbit de Vallparadís com a espai quelcom més que retall de natura en el si de la ciutat, i per tant parc estrictament contemplatiu.»¹⁵

En canvi, altres al·legacions es recullen positivament i s'inclouen a l'informe com a prescripcions que l'equip redactor del Pla Especial haurà de tenir en compte. Entre d'altres, es recull un conjunt d'al·legacions que demana reforçar més el caràcter d'espai natural i els elements morfològics definidors del torrent, reduint els elements constructius

a l'interior del parc; un altre conjunt que rebutja la possibilitat de l'accés rodat i la presència d'aparcaments a l'interior del parc; es preveu també reconsiderar, tal com ho demanen algunes al·legacions, la proposta d'ampliació del parc cap a àmbits parcialment edificats (diverses illes industrials limítrofs), alhora que també es recull la idea de la creació d'una via de cornisa longitudinal nord-sud al marge dret del torrent.

Així mateix, aquesta breu anàlisi ens permet veure com encara perduren algunes de les idees que sobre el torrent s'han anat manifestant durant la seva particular història i que són rebutjades de manera contundent a l'esmentat informe. Concretament, podem citar el suggeriment de reomplir tota la superfície del parc fins al nivell del pla de la ciutat, aprofitant per fer-hi una gran avinguda, jardins i equipaments; la que plantejava la possibilitat de fer-hi una gran via de trànsit nord-sud o la proposta de crear un gran llac a tota la superfície del parc.

El definitiu Pla Especial recollirà les prescripcions esmentades, encara que seran els projectes executius de cadascuna de les fases de construcció (fins a l'actualitat se n'han executat tres: primera fase, el 1991; segona fase, el 1996, i tercera, el 1997) els que concretaran de quina manera s'acaba convertint en realitat allò planificat. Sense entrar en detalls sobre els projectes executius d'aquestes fases, perquè ja són realitat i els podem veure i trepitjar, sí que cal assenyalar alguns aspectes importants i que revelen quina ha estat la filosofia de parc desitjada, no sempre d'acord amb l'expressada per alguns col·lectius ciutadans i que ha comportat una fesomia en molts casos marcada per l'excés de ciment i la poca atenció i respecte als sistemes naturals originals. Així, a l'informe de les al·legacions presentades al projecte d'urbanització de la primera fase es rebutjen els escrits presentats per diversos col·lectius ecologistes i que, a grans trets, concentraven les seves crítiques en la destrucció de molta de la vegetació existent i en la suavització dels talussos i construcció de camins formigonats, cosa que comporta una reducció de la superfície horitzontal i la necessitat de replantació d'aquests talussos. La resposta a aquestes al·legacions la podem resumir retornant a la filosofia del parc, a la idea que inspira el Projecte d'Urbanització:

«[...] recuperar el Parc a través de diferents fases que permetin disposar de zones concretes de parc amb un nivell d'acabat i de completació que facin possible el seu ús real per part dels ciutadans i no exclusivament la seva contemplació visual llunyana, i alhora assegurir també la pervivència en el temps de les infraestructures necessàries per al seu funcionament.»¹⁶

És evident que darrere aquesta filosofia hi havia una clara i inequívoca voluntat política que pretenia transformar el torrent i acostar-lo als ciutadans, alhora que se'n podria desprendre un important capital electoral, del qual se'n beneficiaria l'equip de govern encapçalat per Manel Royes.

Aquesta concepció del parc com un espai d'activitat, com un espai on «cal que hi passin coses», se sustenta en un altre element fonamental: el model de gestió adoptat.

Un exemple de la transformació de les vores del parc: la substitució d'antigues indústries per noves promocions immobiliàries al carrer del Cementiri Vell. *Fotografia de l'autor.*

Vallparadís, per la seva situació i extensió, per la seva tradició històrica, havia de ser un espai singular, havia d'esdevenir un símbol per a la ciutat i calia diferenciar-lo de la resta d'espais enjardinats dotats d'un paper tradicional. El model de gestió que s'adopta respon, doncs, a aquesta intencionalitat i s'opta per dotar el parc d'una estructura organitzativa pròpia, autònoma de parcs i jardins i que centralitza totes les activitats del parc: manteniment, seguretat, activitats esportives, equipaments, programació cultural, etc. Aquest model de gestió és el que es recull al Pla Director del Parc de Vallparadís de l'any 1999. L'Oficina del Parc esdevé l'eina dinamitzadora clau que «dóna vida» al parc i transcendeix la seva contundent realitat física. Si l'hem de jutjar per les xifres aconseguides (per exemple, una estimació de 277.000 participants en activitats al parc l'any 2003¹⁷, l'èxit d'aquest plantejament sembla indiscutible.

En definitiva, el model de parc que s'adopta a Vallparadís és un dels dominants avui dia als grans parcs urbans de tot el món: exemples ben propers d'aquest model els tenim en el parque del Alamillo, de Sevilla, o el parc de Montjuïc, a Barcelona. La nova concepció de l'espai públic arrel de la globalització ha trobat en els grans parcs urbans un dels més clars exponents; queden lluny d'aquests espais la contemplació passiva de paisatges bucòlics, de paradisos perduts (per a això ja es pot viatjar a qualsevol racó del món a un preu assequible): cal anar al parc per a viure-hi esdeveniments, experiències singulars. Per a tenir èxit, els grans parcs urbans han de competir amb les seves pròpies armes (una intensa oferta d'activitats culturals i/o esportives en un ambient *natural*) contra els grans espais de socialització del segle XXI: els complexos comercials i lúdics que s'arregleren als afores de les ciutats.

5. Unes reflexions finals

Hem vist com durant més d'un segle el torrent de Vallparadís s'ha transformat en un parc, com ha passat de tenir una funció productora agrària a ser un espai marginal i receptor d'allò que expulsava la ciutat industrial (deixalles, runes, aigües residuals...) per a esdevenir finalment un centre de referència cultural i d'esbarjo que va més enllà dels seus límits. Tanmateix, ens trobem parlant d'un procés encara inacabat i que presenta unes mancances importants, derivades del model de parc que s'ha triat.

Fa vint anys que es va iniciar la transformació del torrent i encara no s'ha completat. L'elevat cost del projecte n'ha ralentit el ritme d'execució i ha calgut modificar el projecte de les fases 4 i 5 (el tram sud) per a fer-lo més assequible, encara que, de totes maneres, el seu cost és elevat, ja que cal canviar el pont de la carretera de Montcada i també el col·lector. Aquesta situació d'indefinió del tram sud n'afavoreix la degradació (abocaments de runes i deixalles, horts il·legals, activitats sospitoses...) i el converteix en un espai suburbial (un *no lloc*) i poc segur. Per altra banda, s'observa una situació paradoxal: mentre que el torrent pateix aquesta situació de degradació, les seves vores als barris del Segle XX i de Can Palet s'estan transformant gràcies a les iniciatives immobiliàries privades, que venen a preu d'or l'expectativa d'un futur parc. S'està desaprofitant la capacitat transformadora de l'entorn que tindria el parc, justament als barris que més ho necessiten, mentre que s'ha prioritzat la zona central del parc, a barris benestants. És en aquests darrers on més s'estan transformant les vores del parc; es produeix un procés de substitució dels patis i parts posteriors dels habitatges per noves edificacions amb les façanes encarades al parc, mentre que van desapareixent les antigues indústries que el vorejaven, substituïdes per espectaculars noves promocions amb vistes, algunes d'excessiva alçada i que empetiteixen el parc. Encara no s'ha aconseguit, però, una bona integració del parc amb alguns dels elements patrimonials que l'envolten: la passarel·la per a vianants que porta al carrer de la Rectoria sembla voler ignorar el parc, la relació d'aquest amb el conjunt de les esglésies de Sant Pere és encara poc fluida (caldrà esperar-se a l'execució completa del Pla Director de les Esglésies), mentre que el mas de la Castlània continua ignorat.

Per altra banda, la completa substitució dels sistemes naturals del parc per uns de *pseudonaturals*, en favor d'una accessibilitat i usabilitat màximes, implica que aquests no funcionin per si mateixos i calgui un intensiu treball de manteniment. Els actuals gestors del parc han de *lluitar* contra un disseny en què predomina el ciment per aconseguir fer un parc més sostenible (feina reconeguda amb un premi atorgat per la Diputació) que, alhora, permeti la compaginació d'un ús intensiu amb el manteniment dels seus valors naturals. La intensa revegetació dels talussos, per lluitar contra l'erosió, seria un dels exemples d'aquestes intervencions que tenen unes conseqüències més grans sobre la fesomia del parc, ja que ha calgut *reconstruir-ne* la imatge després de les intenses transformacions sofertes.

Per finalitzar, i tornant al que ens queda encara avui de torrent de Vallparadís, potser caldria saber aprofitar la seva capacitat transformadora de l'entorn, no només físic sinó també social, tot estenent el parc als barris del sud de la nostra ciutat i utilitzant millor el seu potencial natural i pedagògic.

Bibliografia

- ARISÓ I CAMPÀ, Àngel. *La transformació del paisatge terrassenc*. Terrassa: Xarxa de Biblioteques Soler i Palet de Terrassa, 1982.
- ARISÓ, Àngel. «Les interaccions home-natura al torrent de Vallparadís»: *Al Vent*, 11, 1978, p. 31-33.
- BALDRICH I TIBAU, Manuel. *Plan de ordenación de Tarrasa y Matadepera. Memoria*. Barcelona: Comisión Superior de Ordenación Provincial, 1951.
- BALDRICH I TIBAU, Manuel. *Presente y futuro de Tarrasa (Hacia una ciudad de 160.000 habitantes)*. Barcelona: Comisión Superior de Ordenación Provincial, 1951.
- BAULIES, Jordi. *El municipio de Terrassa 1877-1977*. Terrassa: Caixa d'Estalvis de Terrassa, 1977.
- BOIX I GENÉ, Josep. *Terrassa 1877-1977. Cent anys d'urbanisme*. Terrassa: Caixa d'Estalvis de Terrassa, 1977.
- BOLÓS, M. de i d'altres. *Manual de ciencia del paisaje*. Barcelona: Masson, SA, 1992.
- BUSQUETS, J.; FARRÉ, Carme; OSTIZ, Lluïsa. «Jardins i paisatge. Una proposta d'itineraris turístics pels jardins de Catalunya». Dins: *III Congrés de Ciència del Paisatge: «Paisatge i Turisme»*. Barcelona: 1999.
- CANCER, L. A. *La degradación y la protección del paisaje*. Madrid: Cátedra, 1999.
- DIVERSOS AUTORS. *Terrassa ¿adónde vas?* Associació de Propietaris per la Defensa de la Institució de la Propietat Privada a Catalunya i del Foment Forestal del Massís de Sant Llorenç del Munt-Castellar del Vallès, 1982.
- IMSAV. Servei del Medi Ambient, 1987.
- DIVERSOS AUTORS. «Aproximació a l'evolució del paisatge vegetal a les comarques de la Selva i del Vallès». Dins: «Geografia històrica i història del paisatge» (separata): *Estudi General*, 13, Girona, 1993.
- DIVERSOS AUTORS. *El medi i l'home a Terrassa*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa.
- DIVERSOS AUTORS. *Anuari estadístic de Terrassa 2004*. Terrassa: Foment de Terrassa, SA, 2004.
- DIVERSOS AUTORS. *Història de Terrassa*. Ajuntament de Terrassa, 1987.
- DIVERSOS AUTORS. *Els carrers de la democràcia. L'espai públic de les noves ciutats*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2001.
- DIVERSOS AUTORS. *Gestión de los grandes parques urbanos*. Libro de ponencias, Asociación Española de Parques y Jardines Públicos, Terrassa, 2003.

DIVERSOS AUTORS. *Anuari estadístic de Terrassa 2004*. Terrassa: Foment de Terrassa, SA, 2004.

DIVERSOS AUTORS. *El paisaje*. Madrid: MOPU. Dirección General del Medio Ambiente. Unidades Temáticas Ambientales, 1987.

FONT, Dolors. «Vallparadís i el respecte per la natura d'un gran parc. Finalistes del concurs per fer el projecte»: *Al Vent*, 81, 1985, p. 12-14.

FREIXA, Mireia. «Aproximación a la historia de la arquitectura en Terrassa»: *Jano Arquitectura*, 61.

FREIXA, Mireia. «La ciutat industrial i el problema de l'habitatge massiu. El cas de Terrassa»: *D'Art*, 11, març del 1985.

GARCÍA MERINO, L. V. «Naturaleza y ciudad. Presencia y significado de la naturaleza en el paisaje y en la organización del espacio urbano». Dins: *Paisaje y medio ambiente*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1998.

GERMAIN, Josep. «Una fauna i flora molt riques»: *Al Vent*, 81, Terrassa, 1985.

NOGUÉ, Joan. «Paisajes híbridos»: *La Vanguardia*, 29/12/2004.

OLIVA I CASAS, Josep. *La confusió de l'urbanisme*. Barcelona: Ed. Pòrtic, 2001.

ÒMNIUM CULTURAL DE TERRASSA. *Petita història de Vallparadís i les seves vessants (1800-1936)*. Terrassa: Òmnium Cultural. Delegació de Terrassa, 1973.

ÒMNIUM CULTURAL DE TERRASSA. *Dos anys d'actuació de la Comissió d'Urbanisme*. Terrassa: Òmnium Cultural. Delegació de Terrassa, gener del 1974.

RIBAS I PIERA, Manuel. *Els jardins de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1991.

SABRIÀ, Salvador. «Parc de Vallparadís, s'acabarà abans de l'any 2001?»: *Al Vent*, 80, 1985.

SABRIÀ, Salvador. «Vallparadís: el parc que ens proposen»: *Al Vent*, 90, 1986, p. 42-44.

SOLÀ-MORALES I RUBIÓ, Ignasi de. *Les formes de creixement urbà*. Barcelona: Edicions UPC, 1993 (Col·lecció d'Arquitectura).

SOLÀ-MORALES I RUBIÓ, Ignasi de. *Les formes de creixement urbà*. Barcelona: Edicions UPC, 1993 (Col·lecció d'Arquitectura).

El Día, 226 (15-01-1919).

El Día, 408 (30-08-1919).

Tarrasa Informació. Època II, any XII, núm. 2.325 (17-11-1964).

Tarrasa Informació. Època II, any XII, núm. 2.034 (31-08-1968).

Tarrasa Informació. Època II, any XII, núm. 3.050 (18-09-1968).

Tarrasa Informació. Època II, any XII, núm. 3.061 (19-10-1968).

Tarrasa Informació. Època II, any XII, núm. 3.073 (09-11-1968).

Tarrasa Informació. Època II, any XII, núm. 3.410 (29-08-1970).

Tarrasa Informació. Època II, any XII, núm. 3.414 (05-09-1970).

Diari de Terrassa, núm. 1.942 (30-11-1987).

Diari de Terrassa, núm. 1.943 (01-10-1987).

Diari de Terrassa, núm. 1.944 (02-10-1987).

- 1 AHCT. Fons d'Urbanisme, «Proyecto de ensanche de la ciudad», 1878.
- 2 AHCT. Fons d'Urbanisme, Clavegueram, exp. 142/1918, «Reompliment Vallparadís».
- 3 AHCT. Fons d'Urbanisme, exp. 214-B, «Documents relatius a l'aprovació del Projecte d'eixamplis, de reforma interior i de complement de la xarxa de clavegueram», 1931-1933.
- 4 AHCT. Fons d'Urbanisme, Projectes no realitzats, exp. 294/36, «Urbanización parcial calle del Castillo y modificación entrada Vallparadís».
- 5 AHCT. Fons d'Urbanisme, Immobles municipals, exp. 20/1942, «Proyecto de restauración Castillo-Cartuja de Vallparadís», 1942.
- 6 BALDRICH I TIBAU, Manuel. *Presente y futuro de Tarrasa (Hacia una ciudad de 160.000 habitantes)*. Barcelona: Comisión Superior de Ordenación Provincial, 1951.
- 7 AHCT. Fons d'Urbanisme, PGO, exp. 526, «Expediente relativo a la aprobación del Plan de ordenación de la ciudad, formulado por la Comisión Superior de Ordenación Provincial de Barcelona», 1953.
- 8 AHCT. Fons d'Urbanisme, Zones verdes, exp. 801-A, 1957 i exp. 2723, «Expediente relativo a la aprobación de limpieza, urbanización y plantación en las laderas del Castillo-Cartuja de Vallparadís», 1959.
- 9 AHCT. Fons d'Urbanisme, Zones verdes, exp. 3006-A/B, «Proyecto para el ensanche de calzada y estructuración en bulevar de la Av. Jacquard, acceso turístico a la ciudad y urbanización y plantación parcial de la zona del torrente de Vall Paradís comprendida entre el puente de dicha avenida y el núcleo de las iglesias visigóticas de la antigua sede de Egara», 1960.
- 10 AHCT. Fons d'Urbanisme, Projectes no realitzats, exp. 16/60, «Zona deportivo infantil en tramo comprendido entre las calles Aurora y Miguel Servet», 1960.
- 11 AHCT. Fons d'Urbanisme, Zones Verdes, exp. 58/72, «Plan especial de ordenación del parque de Vallparadís, Justificación tècnica, normas urbanísticas y ordenanzas de edificación», 1972.
- 12 SIPMA. «Consideracions al possible ús i transformació del Torrent de Vallparadís». Terrassa: Servei d'Informació per a la Protecció del Medi Ambient (SIPMA), 1976.
- 13 AHCT. Fons d'Urbanisme, PGO, exp. sense número, «Memòria», 1982.
- 14 AHCT. Fons d'Urbanisme, Plans Especials, exp. 1/86, «Avanç del Pla Especial», 1986.
- 15 AHCT. Fons d'Urbanisme, Plans especials, exp. 1/86, «Informe sobre el període d'exposició al públic de l'avanç de pla especial del Parc de Vallparadís», 1986.
- 16 AHCT. Fons d'Urbanisme, Plans Especials, exp. 40/91,0 «Informe de les al·legacions presentades al llarg del projecte d'urbanització de la primera fase del Parc de Vallparadís», 1991.
- 17 DIVERSOS AUTORS. *Anuari Estadístic de Terrassa 2004*. Terrassa: Foment de Terrassa, SA, 2004.